

Ірина Стрикун

ПРИНЦИП «САМОВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЙ» В ПОЛІТИЦІ МІСЦЕВОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В БІЛОРУСІЇ (1917–1921 рр.)

Російська соціал-демократія кінцевим своїм завданням вбачала побудову інтернаціонального соціуму. Організація останнього, базувалась на вирішенні вузлових питань проблеми, одним з яких було питання національностей.

Національне питання стало предметом дискусій в середині Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) з 1913 по 1917 рр. В ході них, партією було вироблено вузловий концепт національної політики — частина-продуцента загалом. РСДРП(б), позицією якої була побудова централізованого соціал-демократичного, пролетарського суспільства, мала подолати серед колишніх територій (околиць) Російської імперії тенденцію до відокремлення та організації власних національних держав. «Декларація прав народів Росії»¹ вміщувала ідею об'єднання у відокремленні. В проголошенні принципу вільного самовизначення народів аж до повного їх відокремлення, теоретики більшовизму вбачали забезпечення повної солідарності пролетаріату різних національностей та сприяння демократичному зближенню націй.

10 липня 1918 р., з проголошенням Конституції РРФСР, концепція організації радянської федерації, сформована й організаційно закріплена на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих та селянських депутатів 1917 р.², набуває нормотворчого статусу. З практичної точки зору, проголошена федеративна форма державної єдності, залишалась на теоретичному рівні*. Змістовний аналіз статей Конституції 1918 р., засвідчує їх прогностичний характер. Проголошення федеративного устрою Росії, відбулось при фактичній відсутності суб'єктів федерації, а частина статей Основного Закону, виходили за межі внутрішньодержавного регулювання й були зорієнтовані на всю світову спільноту.

Офіційна політика партії набула дуалістичного характеру в Білорусії. З одного боку, білоруські більшовицькі організації офіційно декларували право націй на самовизначення (засідання 30 березня 1917 р. Мінського комітету Всеросійського селянського союзу³, I Північно-Західна обласна конференція РСДРП(б)⁴ та ін.). З іншого — в очікуванні «світової соціалістичної революції», обстоювали позицій обласництва, тобто ідеї політичної автономії Білорусії, вони протиставляли обласне самоуправління⁵.

---

*Лише 15 лютого 1920 р. ВЦВК видав Постанову «Про організацію комісії з розробки федеративного ладу Російської Радянської Федеративної Республіки». Метою цієї комісії, створеної при Президії ВЦВК, була розробка положень, які б регулювали державно-правові відносини в Російській Федерації, зокрема її суб'єктів.

Концепція обласництва, якої дотримувались місцеві організації РСДРП(б), обґрунтована ідеологічно-пропагандистською основою російського соціал-демократизму, базис якої, складають виступи та трактати В. Леніна. Контекст-аналіз останніх, дає право говорити про їх плюралістичний характер. Так, проголошуючи кінцевим завданням партії організацію суспільства без держави*, визнавалось доцільним організація радянської федерації як перехідної форми, що покликана забезпечити інтернаціональну єдність працюючих націй⁶. Введення в об'єкт досягнення партії, федеративної форми державного устрою Росії, при одночасній пропаганді «диктатури пролетаріату», свідчить про конверсію офіційної політики партії: від заперечення державної машини до формування монолітної радянської держави⁷.

Білоруські члени РСДРП(б), були «консерваторами» російського соціал-демократизму. Сприймаючи гасло як керівництво до дій, вони не залишали місце для його модифікації. Свідченням цієї тези є ставлення лідерів місцевих російських більшовицьких організацій (М. Фрунзе, О. Мясніков, В. Кнорин, К. Ландер, С. Магілевський, І. Алібегов та ін.) до організації та проведення I Всебілоруського конгресу (5–18 грудня 1917 р.)⁸. Конгрес, санкціонований центральною владою, мав на меті проголошення Білоруської обласної автономії в складі Російської федеративно-демократичної республіки. Він був розігнаний в ніч з 17 на 18 грудня представниками Обласного виконавчого комітету Західної області та фронту (Облвиконкомзах).

Опозиційне ставлення Облвиконкомзаху до ідеї самовизначення Білорусії на засадах автономії, зберігалось до грудня 1918 р.. Це засвідчують рішення II та III обласного з'їзду Рад Західної області (відповідно 31 квітня 1918 р. та 10-13 вересня 1918 р.) та позиція Облвиконкомзаху під час підготовки VI Північно-Західної обласної партійної конференції. Позиція Облвиконкомзаху мала не лише ідеологічне підґрунтя, а й протекцію з боку радянського керівництва. Так, 31 жовтня 1918 р. Нарком внутрішніх справ РРФСР видав постанову про межі, в яких проголошувалась Західна Комуна (Мінська, Могильовська, Вітебська, Смоленська, Гродненська, Віленська, Ковенська губернії з населенням в 15 млн. чол.)⁹, 23 грудня 1918 р. ВЦВК прийняв постанову «Про обласні об'єднання», яка зберігала за Білорусією статус Західної області¹⁰.

З формуванням 15 лютого 1918 р. при Наркомнаці Комісаріату з білоруських національних справ (Білнацкому), діяльність якого розповсюджувалась, як на білорусів, що компактно проживали на неокупованій території етнографічної Білорусії, так й на біженців-білорусів¹¹, організаційно оформилось два центри моделювання самоорганізації Білорусії. Білнацком, знаходячись в компетенції одного з центральних органів дер-

---

*В 4 розділі праці «Держава та революція. Вчення марксизму про державу та завданнях пролетаріату в революції» міститься роз'ярення принципу ліквідації держави, як знищення буржуазної державної машини, що дискредитувала себе.

жавного управління — Наркомнацу, був фактично представником державної влади в середовищі білоруської народності. Однак, внаслідок ліквідації національного білоруського відділу при виконкомі Західної області (червень 1918 р.), робота Білнацкому обмежилась працею з білоруським громадським активом поза межами етнографічного розселення — білорусами-біженцями Москви та Петрограда.

Знаходячись в центрі політичного життя держави, білоруси-біженці швидше адаптувались до конструктивних змін в політиці центральної влади в галузі державного будівництва, про що свідчать резолюції з'їздів: білорусів-біженців (15–21 липня 1918 р. м. Москва), білорусів-робітників (4 серпня 1918 р. м. Петроград), білорусів-моряків (13 серпня 1918 р. м. Петроград)¹². В резолюціях учасники з'їздів організаційно закріпили рішення про федерування «особливої державно-правової одиниці (Білоруської області — авт.)»* з Російською Радянською Республікою. Це рішення покладено в основу «Проекту декрету про організацію Білоруської області» (серпень 1918 р.), який було подано Білнацкомом на розгляд Наркомнаца РРФСР разом з «Пояснювальною запискою». В останній містилось юридичне обґрунтування надання Білорусії статусу обласної автономії — 2 ст. Конституції РРФСР (липень 1918 р.) закріплювала положення про те, що «Ради областей, що відрізняються особливим побутом й національним складом, можуть об'єднуватись в автономні обласні союзи... Ці автономні обласні союзи входять на засадах федерації до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки». В проекті підкреслювалось, що організація Білоруської області має тимчасовий характер. Визначення національно-державного статусу Білорусії в складі РРФСР, покладалось на Всебілоруські Установчі збори Рад. При цьому, в проекті вказувалось, який характер має мати прийнята постанова Установчими зборами — «Про державний лад й керівництво *білоруською Народною Республікою***»¹⁴. Проголошення Білнацкомом принципу організації автономної Білоруської республіки було підкріплене як декретами радянської влади (2 листопада 1917 р. «Декларація прав народів Росії»¹⁵, 13 січня 1918 р. «Декларацію прав працюючого та експлуатованого народу»¹⁶), так й безпосереднім рішенням білоруського активу поза межами Західної області (23–24 серпня 1918 р. I конференція білоруських організацій й партій м. Петроград)¹⁷. З 29 серпня 1918 р. пропагування Білнацкомом організації Білоруської республіки набуває юридичної аргументації й з точки зору міжнародного права¹⁸.

Автономістські позиції у національно-державному будівництві обстоювали: підзвітний Облвиконкомзаху, Мінський губернський військово-революційний комітет (Мінгубревкому)¹⁹ та білоруські секції РКП(б).

*Мова йде про неокуповану частину етнографічної Білорусії: Вітебську, Смоленську, Могильовську губернії та білоруські повіти Орловської та Псковської губерній.

**Курсив авторський.

Міжнародна ситуація, що склалась наприкінці 1918 р.: проектування державами-членами «Антанти» формування на східному кордоні Німеччини низки незалежних буферних держав; правочинна дипломатична компанія протесту уряду А. Луцкевіча проти більшовицької окупації Білорусії, — слугувала трансформації в бік автономізації поглядів центральної влади на проблему статусу Білорусії в складі РРФСР²⁰.

На VI Північно-Західній обласній партійній конференції або I з'їзді Комуністичної партії Білорусії (30 грудня 1918 р. м. Смоленськ) було затверджено Тимчасовий революційний робітничо-селянський радянський уряд Білорусії на чолі з Д. Жилуновичем. 1 січня 1919 р. в Смоленську оголошено перший конституційний акт уряду «Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду Білорусії», яким проголошено утворення БРСР²¹. Сформований Тимчасовий уряд Білорусії, за своєю внутрішньою структурою, правами та обов'язками був аналогом Облвиконавчого²². Така конструкція уряду відповідала зовнішній політиці центральної влади — створення впродовж західного кордону держави, низки буферних радянських республік, своєрідної санітарної зони між соціалістичною та капіталістичною формаціями. Ця політика передбачала скорочення території буферних радянських республік, зокрема, виокремлення з БРСР територій Вітебської, Могильовської, Смоленської губерній й передачі їх РРФСР. Організацію буферної Білоруської радянської республіки закріплено прийнятою на I Всебілоруському з'їзді Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (2–4 лютого 1919 р. м. Мінськ) першою Конституцією Білоруської республіки. Керівні органи новоствореної республіки за принципом організації, компетенціями, завданнями, відповідали керівним органам Західної області²³. Порівняно зі складом Тимчасового уряду, представництво в них членів Білнацкому зменшено майже в 4 рази.

Організована республіка проіснувала до 22 лютого 1919 р., коли на об'єднаному засіданні ЦВК Литовської СРР та ЦВК Білоруської СРР* було організовано уряд Литовсько-Білоруської РСР (ЛіБ РСР). Проте, влада новоствореної республіки не поширювалась на територію Мінської губернії та Вілейський повіт Віленської губернії, де діяв Мінгубревком. Фактично Мінгубревком, являв собою самоврядувану губернію-область, що не підпорядковувалась органам влади ЛіБ республіки й не входила до складу РРФСР.

Враховуючи обставини, що склались в II пол. 1919 р. — 1920 р. (польська інтервенція, ліквідація Мінгубревкому, організація центрального військового командування та військового управління, внаслідок чого білоруська складова ЛіБ РСР набуває статусу адміністративної одиниці

---

*Перша Конституція Білоруської республіки, прийнята I Всебілоруським з'їздом Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (2-4 лютого 1919 р. м. Мінськ), закріпила офіційну назву республіки – Соціалістична Радянська Республіка Білорусь (СРРБ).

РРФСР, а відтак внутрішньополітичні відносини в середині республіки набувають міжреспубліканського характеру), частина членів ЦК КПБ(б) ЛіБ РСР (В. Кнорін, Р. Пікель, І. Рейнгольд, М. Калманович та ін.) висунули ідею організації модифікованого, у вигляді національно-культурної автономії Білорусії, концепту обласництва. Організація такої автономії пропонувалась в межах Мінської губернії, яка мала бути реорганізована в адміністративно-господарчу одиницю РРФСР²⁴. Ця пропозиція суперечила теоретико-ідеологічному курсу центральної влади — побудові інтернаціонального суспільства²⁵ й була відкинута ЦК РКП(б).

В ході звільнення Білорусії від польських інтервентів ЦК КП(б)ЛіБ в липні 1920 р. висловилося за відновлення окремої Білоруської радянської республіки, що відбулось 31 липня 1920 р., II Всебілоруським з'їздом Рад (13 грудня 1920 р.) юридично завершено державне будівництво республіки у складі РРФСР. Прийняті на з'їзді «Доповнення до Конституції СРР Білорусії» сформовані на основі тезисів III з'їзду КП(б)Б (22–26 листопада 1920 р.)²⁶, прийнятих відповідно з доповіддю В. Кноріна й орієнтованих на організацію Білоруської автономії. Ці доповнення розходились з прийнятою липневою Декларацією. Остання підтверджувала положення «Маніфесту Тимчасового робоче-селянського уряду Білорусії», змістовне навантаження якого й передусім сформульована назва республіки «Вільна, Незалежна Білоруська Соціалістична Республіка»²⁷, свідчать про організацію суверенної республіки.

Змістовне розходження документів, створило ситуацію антиномії, протиріччя в законі. Реакцією на антиномію стала подана 1 лютого 1921 р. на ім'я ЦБ КП(б)Б доповідна записка білоруського відділу Наркомосвіти СРРБ. Зміст «Записки 32»* обговорено й прийнято на зібранні** комуністів-білорусів (кін. 1920-поч. 1921 р.) м. Мінська. «Записка 32» містить коротку історичну анотацію, яка вказує на прорахунки партійного радянського керівництва в Білорусії: відсутність місцевих комуністів; не правочинний розгін I Всебілоруського з'їзду й пов'язана з ним дезінформація населення центральною владою; зменшення території; необізнаність з минулим краю; кадрові прорахунки²⁸. «Записка 32» містить також конструктивну програму дій з утвердження національної державності й відновлення територіальної цілісності Білорусії²⁹.

Зміст «Записки 32» викликав критику і заперечення в ЦБ КП(б)Б, вона кваліфікувалась як така, що не відповідає «духові комунізму»³⁰, а її ініціатори підлягали обшуку та арешту за необхідністю.

Процес становлення СРРБ, як і формування концепцій становлення республіки на радянській основі, проходив в два етапи: організація Білоруської

---

*Під доповідною запискою стояло 32 підписи білоруських комуністів. Серед тих, хто поставив свій підпис були впливові тогочасні радянські й партійні робітники (С. Булат, М. Кудзелька, Ю. Памецька, Я. Караневський та ін.), а також голова білоруського відділу Наркомосвіти СРРБ П. Ільючонок.

**Збори носили офіційний характер, про що свідчать статті в місцевих газетах.

республіки в 1919 р. — полемізування в області національно-державної розбудови між Білнацкомом та Облвиконкомзахом; відновлення республіки в 1920 р. — полеміка з приводу внутрішньої організації СРРБ в середині КП(б)Б. Однак, взаємовідносини Облвиконкомзаху та Білнацкому, групи комуністів-білорусів та білоруських комуністів членів РСДРП(б), не слід розглядати як протистояння. Всі три органи радянської влади в Білорусії були наслідком жовтневих подій й розходились не в головному — диктатура пролетаріату, союз Білорусії з Росією, — а полемізували з приводу шляхів та форм білоруського державотворення. Виникнення самої полеміки було наслідком соціалістичного розвитку членів організацій, якщо одні виводили свої ідеї лише з теоретичної бази російського соціал-демократизму, то інші — генерували з врахуванням місцевих особливостей.

Націонал-державна політика РРФСР на першому етапі становлення СРРБ характеризується безпосереднім втручанням в процес становлення республіки, із звільненням Білорусії від польської інтервенції, відновленням її державності, удосконаленням теоретичної основи радянського федералізму, політика центральної влади набуває ознак тіньової, що засвідчує одне з додаткових положень Конституції СРРБ — ЦВК СРРБ «спостерігає за втіленням Радянської конституції, постановами Всеросійських з'їздів Рад, з'їздів Рад Білорусії та постанов центральної влади».

---

¹Декларация прав народов России. 2 ноября 1917 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. / Ред. Т. С. Горбунов, Ф. А. Новиков, И. С. Кравченко и др. / — Т. 2. — Мн.: Гос. из-во БССР, 1957. — С. 19–21.

²Шашкевич Н. С Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925). — Мн.: Университетское, 1985. — С. 94.

³Сообщение газеты «Минский голос» о собрании Минского комитета Всероссийского крестьянского союза по вопросу выработки его социально-политической платформы. 30 марта 1917 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. / Ред. Т. С. Горбунов, Ф. А. Новиков, И. С. Кравченко и др. / — Т. 2. — Мн.: Гос. из-во БССР, 1957. — Т. 1. — С. 159.

⁴НАРБ, ф. 60 п., оп.2, спр. 7, арк. 58; Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии: Док. и матер. — Мн.: Государственное издательство БССР, 1957. — Т. 1. — С. 709.

⁵Круталевич В. А. Рождение Белорусской Советской Республики. (На пути к провозглашению республики. Октябрь 1917 — декабрь 1918 г.). — Мн.: «Наука и техника», 1975. — С. 101–102.

⁶Ленин В. И. ПСС. — Т. 31. — С. 124.

⁷Ленин В. И. ПСС. — Т. 36. — С.143.

⁸К. Езавітаў К. Езавітаў Першы Усебеларускі кангрэс // Беларуская мінуўшчына. — 1993. — № 1. — С. 26; В. Скалабан «Хай ведаюць патомкі...» Алесь Гарун — дэлегат і гісторык Усебеларускага з'езда 1917 г. // «Роднае слова». — 1997. — № 8. — С. 203.

⁹Круталевич В. А., Юхо І. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917–1945гг.). 2-е выд. — Мн.: Беларуская навука, 2000. — С. 23; По воле народа: Из истории образования БССР и создания КПБ: Док. и матер. — Мн.: Беларусь, 1988. — С. 74.

¹⁰Провал контрреволюционных планов создания белорусского буржуазного государства и образование БРСР (октябрь 1917 г. — февраль 1919 г.) / Автор. дис. на соиск. уч. степени док. ист. наук. / — Мн., 1973. — С. 39.

¹¹Декреты Советской власти. — Т.1. /Ред. комис. Г. Д. Обичкин и др./ — М.: Госполитиздат, 1957. — С. 460.

¹²Резолюция общего собрания граждан белорусов (рабочих Путиловского завода) от 4 августа 1918 г. ; Резолюция собрания белорусов-моряков Балтийского флота, состоявшегося 13 августа 1918 г. в Петрограде // Чырвоны шлях. — 1918. — № 3–4. — С. 25–26.

¹³История Советской конституции (в док.): 1917–1956 гг. — М.: Гос. изд. юрид. лит-ры, 1957. — С. 245.

¹⁴Багдановіч А. Г. Праблема нацыянальнай дзяржаўнасці ў грамадска-палітычным руху Беларусі (сакавік 1917 — студзень 1919 р.). Дысер. на саіск. вуч. ступ. кандыд. гіст. навук. — Мн., 1995. — С. 99.

¹⁵Декларация прав народов России. 2 ноября 1917 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии / Ред. Т. С. Горбунов, Ф. А. Новиков, И. С. Кравченко и др. / — Т. 2. — Мн.: Гос. из-во БССР, 1957. — С.19–21.

¹⁶Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. 13 января 1918 г. // Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии / Ред. Т. С. Горбунов, Ф. А. Новиков, И. С. Кравченко и др. / — Т. 2. — Мн.: Гос. из-во БССР, 1957. — С. 24–26; Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. 13 января 1918 г. // В. И. Ленин О национальном вопросе и национальной политике. — М.: Из-во Полит. литературы, 1989. — С. 443–445.

¹⁷Правдолюб Первая конференция советских белорусских партий и организаций // Чырвоны шлях. — 1918. — № 5–6. — С. 8.

¹⁸Из декрета СНК об отказе от договоров правительства бывшей Российской империи с правительствами Германии и Австро-Венгерской империи, королевств Пруссии и Баварки, герцогств Гессена, Ольденбурга и Саксен-Мейнингена и города Любека // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. / Ред. кол.: сов. изд. И. А. Хренов и др.; пол. изд. Н. Гонсеровская-Грабовская и др. — Т. 1. — М.: Из-во Акад. наук СССР, 1963. — С. 418–419.

¹⁹История государства и права БССР (1917–1936 гг.). — Т. 1. — Мн.: «Наука и техника», 1970. — С. 42.

²⁰Маргунский С. П., Кукреш Л. И. Интернациональное и национальное в государственном строительстве Белоруссии (1917–1922 гг.). — Мн.: «Наука и техника», 1978. — С. 60; Манифест Временного рабоче-крестьянского советского правительства Белоруссии // Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах : Са старажыт. часоў да нашых дзён: Вучэб. дапам. / Акад. МУС. — Мн., 1998. — С. 217–220; Ф. Турук Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. — М.: Типогр. Под/отдела Инвалидов, 1921. — С. 129–132; История Советской конституции (в док.): 1917-1956 гг. — М.: Гос. изд. юрид. лит-ры, 1957. — С.187–191.

²¹Маргунский С. П., Кукреш Л. И. Интернациональное и национальное в государственном строительстве Белоруссии (1917–1922 гг.). — Мн.: «Наука и техника», 1978. — С. 60.; Манифест Временного рабоче-крестьянского советского правительства Белоруссии // Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах : Са старажыт. часоў да нашых дзён: Вучэб. дапам. / Акад. МУС. —

Мн., 1998. — С. 217–220; Ф. Турук Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. — М.: Типогр. Под/отдела Инвалидов, 1921. — С. 129–132.

²²Маргунский С. П., Кукреш Л. И. Интернациональное и национальное в государственном строительстве Белоруссии (1917–1922 гг.). — Мн.: «Наука и техника», 1978. — С. 61.; Я. Менскі Чаму ды як была ўтвораная Беларуска ССР // Беларускі зборнік — Кн. 1. — Мюнхэн, 1955./ Інстытуту для вывучэння гісторыі й культуры ССР (Institute for the Study of the History and Culture of the USSR. Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR. Institut d'études de l'histoire et de la culture de l'URSS)/. — С. 23.

²³Маргунский С. П., Кукреш Л. И. Интернациональное и национальное в государственном строительстве Белоруссии (1917–1922 гг.). — Мн.: «Наука и техника», 1978. — С. 69.

²⁴Платонаў Р. П. Старонкі гісторыі Беларусі: Архівы сведчаць: з навук. спадчыны. — Мн.: Бел НДДАС. — С. 16.

²⁵В. И. Ленин О национальном вопросе и национальной политике. — М.: Из-во Полит. литературы, 1989. — С. 118–119, 124–125, 234–235, 416.

²⁶Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. — Т. 1. — Мн., 1987. — С. 94.

²⁷Манифест Временного рабоче-крестьянского советского правительства Белоруссии // Вішнеўскі А. Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах: (Са старажыт. часоў да нашых дзён): Вучэб. дапам./Акад. МУС; Пад агул. рэд. А. Ф.Вішнеўскага. — Мн., 1998. — С. 218.; Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. — М.: Типогр. Под/отдела Инвалидов, 1921. — С. 130.

²⁸НАРБ ф. 60п., оп. 3, спр. 763 арк. 31–32

²⁹НАРБ ф. 60п., оп. 3, спр. 763 арк. 31–32.

³⁰НАРБ ф.4, оп. 1, спр. 243, арк. 19.